

Reflexions sobre la Sagrada Família de Barcelona

Xavier Barral i Altet

Catedràtic d'Història de l'Art.

Membre de l'Institut d'Estudis Catalans

La Sagrada Família de Barcelona és, potser, el monument més emblemàtic de Catalunya. No estic gens segur de que aquesta radical definició es correspongui amb la importància arquitectònica de l'edifici, amb la seva repercussió i posteritat arquitectònica. Jo, personalment, si hagués de triar un edifici que definís tot l'art català no triaria la Sagrada Família, però és que aquest tipus de resum artístic és molt difícil de fer. Quin edifici triariem per definir l'art francès o anglès quan ens referim globalment a tots els períodes de l'art d'un país? I de l'arquitectura espanyola? Potser l'Escorial? No ho sé ben bé perquè, en realitat, en uns moments se'n triaria un i en d'altres un altre, depenent molt de la mateixa evolució del gust artístic i de les realitats socials i culturals

del moment en què es proposa la tria. Malgrat tot, la pregunta em sembla licita: quin edifici defineix millor l'arquitectura catalana en el seu conjunt? Si hagués de contestar avui mateix, em decantaria probablement per una basílica gòtica, com Santa Maria del Mar de Barcelona, per exemple, o potser per una arquitectura radicalment contemporània, encara que aquesta fos obra d'un arquitecte estranger, sempre i quan l'hagués pensada per a Catalunya. I si m'obliguessin a triar una arquitectura del modernisme català, molt abans que la Sagrada Família, proposaria d'escollir, per la seva representativitat a tots

els nivells de l'arquitectura i de les arts aplicades, el Palau de la Música Catalana. Aquesta és la meua realitat. Però, en canvi, als ulls de mig món, des dels turistes fins als historiadors de l'art, Catalunya i Barcelona són sinònims de Sagrada Família. Catalunya posseeix doncs l'església potser més cèlebre del segle XX, la Sagrada Família. Però, aquesta, almenys als meus ulls, no representa pas la modernitat arquitectònica ni el futur, és un cas aïllat. Val la pena doncs que reflexionem una mica sobre un monument socialment tan peculiar i sobre la seva inserció en el paisatge social i cultural català.

La primera iniciativa per a la construcció de l'església de la Sagrada Família va sorgir d'un impressor, propietari d'una antiga llibreria religiosa i també fundador de l'Associació Espiritual de Devots de Sant Josep, fortament relacionada amb la revista *El propagador* de la devoció a San José; aquest personatge era Josep Maria Bocabella i Verdagué (1815-1892). Ell mateix va oferir al Papa una medalla de plata on hi havia representada la Sagrada Família, seguint la idea que el culte a sant Josep havia d'implantar també el culte a la Sagrada Família.

Així doncs, dins d'aquest marc, es va decidir que calia construir un temple dedicat a la Sagrada Família en plena ciutat de Barcelona. L'any 1881 es va adquirir un solar dins l'Eixample, en el lloc limitat pels carrers Mallorca, Marina, Provença i Sardanya; a base de caritat es van aconseguir les 172.000 pessetes que valia el terreny. Diu la llegenda que els Bocabella van amagar els diners sota el terra de la seva botiga ja que temien que els hi robessin. L'edificació es va començar el dia 19 de març de 1882, coincidint amb el dia de Sant Josep, quan el bisbe Urquinaona va col·locar la primera pedra.

L'arquitecte escollit va ser Francisco de Paula del Villar y Lozano (1828-1903), especialista en edificis religiosos, que havia sigut president de l'Associació d'Arquitectes de Catalunya i més endavant va arribar a ser director de l'Escola d'Arquitectura. Un home culte que havia escrit fins i tot un manual d'arquitectura medieval per a l'ensenyament. El projecte que va fer preveia una església gòtica de tres naus i una de central més ampla, amb un creuer i un absis, deambulatori i contraforts exteriors. La nau central era més elevada i la façana exterior estava coronada per una torre amb un pinacle. La capçalera, amb contraforts articulats en arbotants seguia les línies de la façana. L'església constava de set capelles absidials i un cimbori sobre l'absis.

Aquest projecte tenia moltes característiques de l'ar-

quitectura que es feia a Catalunya en aquell moment, es recuperava un passat medieval i una tradició, i es buscava un estil inconfusiblement català. El seu arquitecte, però, al cap de pocs mesos va dimitir i, a partir de 1883, el projecte va entrar en mans d'Antoni Gaudí, el qual de més jove ja havia treballat amb Francisco de Paula del Villar.

Gaudí de seguida va fer retocs en els plànols originals, també a la cripta, que ja estava començada, i poc a poc el projecte va esdevenir gairebé un altre. El temple va ser dotat d'unes dimensions immenses, l'edifici constaria de dotze campanars de planta quadrada, elíptica o circular, punxeguts i tindria un cimbori central altíssim. L'aixecament havia de ser molt llarg, així que es va fer un programa de construcció; el 1885 va ser inaugurat el nou altar i es va començar a aixecar la façana del Naixement. Pel que se sap, Gaudí no va fer mai un projecte definitiu de tot el temple sinó que es dedicava molt detalladament a les diverses parts segons s'anaven construint. Els diners van esdevenir ràpidament un problema perquè el 1889 s'havien ja invertit 700.000 pessetes. Quatre anys més tard un donatiu va fer possible de construir el claustre i la porta del Roser. La façana va ser enllestida el 1900 i immediatament es van encarregar els campanars. Els problemes de finançament no van desaparèixer mai i, a través del Diari de Barcelona, Joan Maragall va fer una crida als creients per tal que fessin donatius. Així va ser possible d'aixecar els campanars de la façana fins a 30 metres i la façana del Naixement a 35 metres.

La construcció d'aquest edifici s'integrava en el marc de l'arquitectura de Gaudí, però d'una manera especial al costat d'obres com el parc Güell, les Escoles de la Sagrada Família, la Casa Milà i dos projectes més d'arquitectura religiosa, l'església de la colònia Güell i la reforma de la catedral de Palma de Mallorca. L'arquitectura religiosa de transició entre els segles XIX i XX va tenir com un dels seus protagonistes a Antoni Gaudí i Cornet (1852-1926), sobretot a través de les seves dues obres principals, la Sagrada Família i la Cripta Güell. Contràriament a d'altres arquitectes contemporanis del modernisme català, l'obra de Gaudí va tenir

sempre un fort component religiós, principalment a través de les dues obres esmentades; fins i tot la façana de la Pedrera de Barcelona havia d'anar coronada amb una gran imatge de la Verge Maria. Gaudí era una persona molt creient, fet que sense dubte influïa en els seus conceptes arquitectònics. Fer arquitectura era per a Gaudí una manera de demostrar una fe transcendental envers Déu. A això s'afegien els seus coneixements litúrgics que l'acompanyaven en les seves realitzacions religioses.

Gaudí va plantejar-se l'església per a la Colònia Güell (1908-1915) a Santa Coloma de Cervelló, al Baix Llobregat, com un temple dedicat a la meditació i a la pregària, un espai de recolliment i d'interiorització en

A partir del 1883 quan Gaudí comença a treballar a la Sagrada Família, ja adopta aquell estil tan propi i personal que anirà consolidant fins a la cripta Güell, més enllà del llenguatge modernista i de l'historicisme del moment.

contacte molt directe amb la natura, tant físicament com formalment. Era un projecte molt ambiciós que avui es considera com un complement molt clar del que va fer a la Sagrada Família, encara que no hi expressa la maduresa que comporten els conceptes assimilats i traduïts a la Sagrada Família. Hi trobem, en canvi, molta més llibertat pel fet de no tenir les limitacions econòmiques del temple barceloní. Encara es va sentir més lliure que a la Sagrada Família en la integració de l'edifici en el seu entorn tan formal com cromàtic i que es va traduir en els volums utilitzats, les formes, els materials i els colors. Aquí també Gaudí va barrejar diverses formes de plantes basilicals en una mateixa i en els dos conceptes de centralitat i d'axialitat; malgrat el bosc de columnes generat a la cripta, la visibilitat del nucli de l'altar és total des de tots els punts de l'edifici, estructurant així la participació de la comunitat a la litúrgia. Gaudí interpretava el concepte modernista de l'edifici dissenyant no tan sols l'estructura arquitectònica sinó també la seva decoració interior i exterior.

A partir del 1883 quan Gaudí comença a treballar a la Sagrada Família, ja adopta

aquell estil tan propi i personal que anirà consolidant fins a la cripta Güell, més enllà del llenguatge modernista i de l'historicisme del moment. Si la Sagrada Família representa un punt aïllat de la història de l'arquitectura, l'església de la Colònia industrial que els Güell tenien a Santa Coloma de Cervelló, és el punt de sortida real de l'arquitectura religiosa moderna del segle XX.

L'obra de Gaudí va traspasar ràpidament les fronteres i l'any 1910 ja s'exhibia al Salon de la Société des Beaux Arts, presentant-hi la Sagrada Família, la casa Milà, el palau Güell el parc Güell, la casa de los Botines, el Capricho de Comillas, la casa Calvet, Bellesguard i les cavaleries Güell.

A la Sagrada Família, l'any 1914, van tornar els problemes econòmics, que es van poder mitigar amb l'organització de visites populars al temple o amb concerts d'orfeons. També hi van col·laborar els estudiants d'arquitectura o el bisbe Torres i Bages, que va encarregar-se de muntar una subscripció; el mateix Antoni Gaudí també va recollir almoïna per a poder continuar les obres. Un cop solucionades aquestes dificultats, es va presentar un dibuix, el primer, de la façana de la Passió i més tard la maqueta de la sagristia.

L'any 1920 va celebrar-se amb peregrinacions i misses el cinquantenari de la declaració del patronatge de sant Josep damunt l'Església universal; era el moment en què s'iniciaven les obres del creuer. El 1925 ja s'alçava el primer campanar de la porta del Naixement, que estava dedicat a sant Bernabé apòstol, i ara els campanars centrals pujaven a 82 metres. L'any següent, Gaudí va morir i Domènec Sugànes no va acabar la façana de la Glòria fins l'any 1930. Les obres es van veure interrompudes entre els anys 1936 i 1952 a causa de la Guerra Civil i de les seves repercussions. Només es va fer una actuació el 1940 quan es va refer la cripta que havia quedat afectada per les revoltes anticlericals.

Un cop finalitzada la guerra, el bisbe de Barcelona va fer nomenar els arquitectes Lluís Bonet i Garí i Isidre Puig i Boada per seguir les obres del temple, a partir de l'any 1949, seguint el projecte de Gaudí; van

començar pel finestral sud del creuer. Ara també s'iniciava la publicació periòdica de *Templo* que seria una plataforma que donaria a conèixer les obres de la Sagrada Família. Amb la iniciativa del bisbe Modrego, a partir de 1954, les obres es van centrar en la façana de la Passió, que va ser inaugurada el 1976. La construcció de la columna del creuer, consagrada a la diòcesi de Barcelona, va estar marcada per problemes de finançament, però finalment es va poder aixecar l'any 1959 amb un nou donatiu. Ja a finals dels anys cinquanta, es va instal·lar sobre la columna l'escultura del Naixement, de J. Busquets, i es van iniciar els fonaments dels nous campanars. El 1965 el Papa Pau VI va beneir la construcció i l'Ajuntament de Barcelona va encarregar-se d'il·luminar la

Des de fa uns anys, tant a Catalunya com a la resta del món, s'han fet estudis i investigacions sobre la part més tècnica de les construccions de l'arquitecte de Reus, que treballava com un científic empíric partint de les matemàtiques, la geometria i el càlcul d'estructures.

façana del Naixement. Al cap de deu anys el govern va fer un donatiu de vint-i-cinc milions de pessetes a les obres de la Sagrada Família. Durant aquells anys, en diverses ocasions, va arribar a plantejar-se un debat sobre la conveniència de la construcció d'un edifici tan costós en moments de penúria que va ser protagonitzat per intel·lectuals i religiosos d'arreu.

L'any 1997 van sortir a la llum uns plànols del temple de 1916 que presentaven la planta i el contorn de l'alçat vist des de tots els angles. Gaudí proposava de construir uns jardins al voltant de tot el temple, però, des d'aleshores, només s'ha ajardinat el davant de la façana de la Passió, que avui correspon a la plaça de la Sagrada Família, i el de la façana del Naixement que correspon a la plaça Gaudí. Aquests plànols van actuar com una adducció al Pla General d'Urbanització de Barcelona que s'aprovaria un any després. Avui, l'arquitecte Jordi Bonet i Armengol dirigeix les obres de la Sagrada Família, centrades en l'edificació de la nau central i de les laterals. El ritme de construcció cada cop és

més ràpid gràcies a les contínues donacions econòmiques, a les noves tècniques informàtiques i a la col·laboració de l'Escola d'Arquitectura del Vallès, de la Universitat Politècnica de Catalunya i de l'arquitecte Mark Burry de la Universitat de Wellington.

Des de fa uns anys, tant a Catalunya com a la resta del món, s'han fet estudis i investigacions sobre la part més tècnica de les construccions de l'arquitecte de Reus, que treballava com un científic empíric partint de les matemàtiques, la geometria i el càlcul d'estructures. L'estudi de l'arquitectura de Gaudí ha passat per diverses etapes. En un principi va ser estudiat pels seus deixebles més directes, que van mostrar en les seves creacions tot el que havien après del seu mestre. La següent etapa és de caire més historiogràfic; va ser el moment en què es va descobrir la figura de Gaudí i es va iniciar el que es coneix com a gaudinisme. Hi ha una sèrie d'arquitectes, alguns d'ells deixebles de Gaudí, que cal esmentar com a seguidors de la seva arquitectura: Josep Maria Jujol, Josep Maria Pericas, autor de l'església del Carme de Barcelona, Francesc Folguera, Isidre Puig Boada, Joan Bergós i Lluís Bonet i Garí. A València, Ignasi Sala va ser l'artífex del santuari de la Magdalena a Novelda (Alacant), entre 1918 i 1946, en el qual va utilitzar formes pròpies de Gaudí però no els seus principis estructurals. A Mallorca hi ha destacat Joan Rubió i Bellver (Sòller, Santuari del Lluç). Cèsar Martinell també és un exemple d'arquitecte fidel a l'escola de Gaudí, amb una voluntat de fer atènyer als espais utilitaris una dimensió gairebé religiosa, com és el cas d'un cert nombre de cellers i d'altres edificis industrials rurals, als quals va donar sovint la organització d'un edifici religiós.

Tornant a la Sagrada Família, cal recordar que Gaudí va ser original perquè va projectar un edifici inspirat en el neogòtic combinat amb unes formes molt personals que es van introduint en la construcció de baix a dalt. Va concebre unes columnes que trenquen amb totes les precedents, inspirant-se en les salomòniques però, anant més enllà, Gaudí els va donar una forma d'espiral que recordava a un arbre.

Avui, la Sagrada Família és un símbol de l'art

català que representa per a molts alhora la Tour Eiffel i l'Estàtua de la Llibertat de Barcelona. La popularitat i l'actualitat turística d'aquest temple, però, es deuen a la concepció gaudiniana de l'obra. Avui en dia, la Sagrada Família, ho torno a recordar, és el monument més visitat de Catalunya. D'aquest fet n'és testimoni l'escultor Josep Maria Subirachs, qui s'encarrega actualment de la realització de la façana de la Passió. L'escultor hi treballa des de fa més de deu anys; la seva gran obra són també les portes de bronze, per a ell "la porta en sí és un símbol, és l'entrada del temple; l'escultura és posar un accent en aquest simbolisme que la porta ja té, d'oferiment, d'entrada." La de l'esquerra és consagrada a l'oració a l'hort de Getsemani i la de la dreta està dedicada a la coronació d'espines. La del mig i principal, està pensada com la més impactant.

Subirachs ha adoptat certes actituds de l'Edat Mitjana, això és palès en el fet que s'ha traslladat a viure a la Sagrada Família i dedica tota la seva maduresa artística al projecte; també pel fet que pensa cada detall iconogràfic per servir el millor possible la idea de la Passió. En general ha ideat una composició que recorda els timpans medievals.

I si Subirachs desaparegués sense acabar la seva obra, què caldria fer? Continuar i cridar un altre artista que tindria enfront de l'obra de Subirachs els mateixos problemes que aquest ha pogut tenir per integrar-se en la de Gaudí. Aquest encàrrec però, inclouria de nou dos problemes de forta càrrega polèmica: la conveniència de la continuïtat de l'obra del temple, i en aquest cas de les escultures figuratives, i la voluntat de decidir quin lloc ha d'ocupar de cara al futur aquest monument en el marc de l'art religiós actual.

La Sagrada Família concentra avui en dia les polèmiques més enceses sobre la modernitat. D'una banda hi ha els defensors de Gaudí, obsessionats per la genialitat d'un mestre que ha esdevingut tot un símbol. Aquests el volen portar fins i tot als altars demanant al Vaticà la seva beatificació. D'altra part se situen els partidaris de la modernitat més accelerada que lluiten contra la continuïtat de les obres de la Sagrada Família. Per uns s'ha d'acabar l'edifici perquè consideren que

Gaudí va deixar prou elements materials i prou detalls projectats perquè es pugui arribar al final sense traïr el pensament gaudiniana i el projecte de la Sagrada Família. Pels altres, Gaudí hauria anat evolucionant a mesura que la realització hauria progressat i per això consideren que els dibuixos o idees conservades només són esbossos d'un camí progressiu. Hi ha també aquells que pensen que l'edifici s'hauria de completar amb un concepte radicalment diferent i propi de la nostra època, una arquitectura de finals del segle XX i de començaments del XXI.

Jo mateix, durant un temps, he pensat que era correcte de continuar l'arquitectura de la Sagrada Família seguint la línia gaudiniana, perquè com a medievalista sempre he vist les catedrals medievals prolongades durant segles, molt més enllà de la durada de vida dels arquitectes. He canviat però de parer i em sembla ara que si té poc sentit d'acabar-la a la manera de Gaudí, encara en tindria menys de deixar-la inacabada com si la Sagrada Família hagués de ser una relíquia arqueològica. Utilitzo l'argument anterior de l'Edat Mitjana d'una altra manera per dir que si les catedrals romàniques inacabades haguessin completat segles després en l'estil romànic volgut pels primers arquitectes, senzillament, no coneixeríem el gòtic; quan una catedral del segle XII s'acabava durant el XIV, la nova construcció permetia de desplegar l'arquitectura de l'estil del moment. Això és el que convindria fer amb la Sagrada Família, acabar-la, sí, però d'una manera que fos un testimoni de la nostra època, no només una mirada enrera cap al passat com si avui en dia no fóssim capaços de fer, almenys tant o millor, que el mateix Gaudí.

Una altra paradoxa d'aquest edifici és la contradicció que hi ha entre la moda actual pel modernisme i per les excentricitats i genialitats de Gaudí, que porta fins i tot a transformar la Sagrada Família en símbol de tot un país, i el caràcter decididament, radicalment, ideològicament antimodern d'aquest edifici, com a concepte i com a idea, quan es va concebre i començar a aixecar.

En el moment de la gran construcció industrial, de l'arquitectura de ferro, de les arquitectures pel poble i del desplegament urba-

nístic en funció de les noves realitats socials i del món obrer, la Sagrada Família representava l'antimodernitat més reaccionària; una gran construcció religiosa, de dimensions gegantines, comparable només amb edificis tan antimoderns de concepte -que no vol dir que no siguin interessants per a la història de l'arquitectura- com la basílica del Tibidabo a Barcelona, la de Sacre-Coeur a París o les de Fourvière a Lió i de Notre-Dame-de-la-Garde a Marsella. Això és el que representa la Sagrada Família, la voluntat de retorn a la religió del passat, la intenció de monumentalitzar el triomf de la religió més tradicional sobre el nou urbanisme de la ciutat industrial, precisament en la seva perifèria.

Gaudí va utilitzar novetats i enginy per al seu projecte arquitectònic i això va permetre fins a un cert punt d'amagar la ideologia reaccionària. En canvi, l'antimodernitat es posa de manifest de manera flagrant en la decoració monumental, sobretot en l'escultura. La façana del Naixement és característica de les

realitzacions dels tallers d'Eusebi Arnau. A nivell artístic, aquestes escultures són el viu testimoni de la poca modernitat ideològica que acompanyava el projecte figuratiu de la Sagrada Família. L'estètica és depassada, la realització plàstica encarcarada i la iconografia tradicional, girada cap al passat: són grans representacions bíbliques traduïdes amb aquell naturalisme propi del segle XIX, quan aquest segle artístic només mirava cap a l'Edat Mitjana.

La Sagrada Família és un punt de genialitat en la història de l'arquitectura però també és un mirall de la burgesia catalana que la va voler com una manera de donar-se bona consciència d'originalitat per amagar les insuficiències culturals i històriques de la nova riquesa sorgida de les transformacions industrials. Tant se val que els diners populars hagin servit sempre per recolzar aquest projecte; també ha estat present en la major part de les construccions religioses que acabo de recordar. Totes són realitzacions molt interessants per a la història de l'arquitectura, però també són empreses religioses radicalment antimodernes.

Des de tots aquests punts de vista, fins i tot l'obra de Subirachs ja és història, com les intervencions arquitectòniques dels diversos arquitectes que hi han col·laborat des de Gaudí, fins a les actuals del mateix Jordi Bonet. Jo seria ara radicalment del parer d'aturar-ho aquí, amb les vidrieres de Joan Vila Grau. Voldria considerar que les intervencions dels darrers decennis són també història de la Sagrada Família i de l'art religiós i que ara s'haurien de convocar els concursos adients per traduir l'acabament d'aquesta basílica excepcional dins de les tendències arquitectòniques i artístiques més actuals. Seria un punt d'inflexió en la manca terrible que tenim de reflexió contemporània d'avantguarda en el camp de l'art i de l'arquitectura religiosa actual. Des d'aquest punt de vista, la Sagrada Família podria ocupar un lloc insòlit i molt propi en la història de l'arquitectura d'inicis del segle XXI. Se, però, que tinc molt poques possibilitats d'ésser escoltat.

Des de 1968, l'edifici religiós va agafar el camí més aviat anònim que tendia a confon-

dre's amb el paisatge de la ciutat; hom preferia llocs d'habitació i sales de reunió més que no pas construccions massa vistoses. Avui, això ha canviat i molts arquitectes de renom tornen a creure que l'arquitectura religiosa té la seva importància, tant o més que la que els ha preocupat principalment durant els darrers decennis del segle XX; és a dir l'arquitectura cultural.

despatxos i comerços incorporats en una mena de claustre que cercava ideològicament de fer entrar, d'integrar el culte dins de la ciutat, buscant de no desconnectar el nou edifici de la trama que havien anat teixint el homes. Evry és una ciutat nova, que té com a tal poc més de 40 anys; per Botta aquesta catedral era una ocasió per corregir l'urbanisme desesperat que hi havia al voltant. Així es

que el cilindre els havia semblat irreverent: "Si Déu existeix té molt mal gust" deia un setmanari satíric francès en aquella ocasió.

Tots aquests malintencionats opositors ignoraven la seva pròpia història ja que els edificis religiosos de planta central són prou presents a tota la història de l'arquitectura religiosa tan oriental com occidental. A Evry, a més, apareix combinada amb la planta cruciforme. La reflexió religiosa de part de l'arquitecte em sembla, en aquest cas, prou acurada ja que el sostre delimita un triangle trinitari i que la llum zenital permet de comunicar-se amb el cel, els arbres, el paisatge i la natura. La catedral d'Evry és una realització que caracteritza la seva època.

Si he agafat com a pretext la nova catedral d'Evry per il·lustrar una mica el que vull dir sobre el que hauria de ser ara la Sagrada Família és perquè també vull qüestionar la indiferència amb la qual observem com aquest monument gaudinià esdevé gairebé el símbol arquitectònic d'un país. Per ara, Gaudí està de moda i genera més de 700.000 visitants anualment a la Sagrada Família, sense comptar els que no paguen entrada i els que la miren des del carrer. Aquesta popularitat no hauria d'ésser motiu d'autosatisfacció. Per ara, Gaudí i la Sagrada Família ens desvien de mirar cap al futur i de ser capaços de plantar al nostre territori una realització arquitectònica religiosa que sigui un veritable símbol de la creació del nostre temps. Proclamar aquest desig no és un atemptat contra el gaudinisme.

El 1996 es va inaugurar a la perifèria de París, a Evry, la catedral de la Resurrecció, en realitat la primera catedral construïda a França des del segle XIX. L'arquitecte suís Mario Botta n'ha estat l'autor, ell que ja s'interessava per l'arquitectura religiosa i que va demanar de poder treballar no només en el marc de la catedral sinó també en el de l'illa que l'havia d'envoltar. És a dir, que a més de la catedral el projecte implicava immobles de

van plantejar problemes de nivells, d'integració al conjunt i en va sortir la forma d'un cilindre massís amb un espai interior circular i lluminós.

D'aquesta forma poc habitual se'n van sentir lloances i crítiques. Hi ha qui no s'acostuma a perdre la tradició de la catedral gòtica o neogòtica; fins i tot alguns integristes van demanar l'excomunicació de l'arquitecte ja